

Egyházzakadások

Mintázatok és tanulságok

■ ÓSZ-FARKAS ERNŐ

Adventista Teológiai Főiskola
adjunktus

E-mail: oszfarkas@gmail.com

DOI: 10.61894/LP.2024.99.10.1

- **Konfliktusok mindig voltak és lesznek egy vallási közösség életében, amelyek idővel segítséggel vagy anélkül megoldódhatnak, a virtuális szakadások viszont nem. Ha a konfliktusokból szemben álló székértáborok lesznek, a küldetés, hitvallás, teológiai látás, etikai kérdések értelmezésében kibékíthetetlen ellentétek jönnek létre, liberális-konzervatív irányzatok közötti frontok keletkeznek, a szakadás valóssá válik akkor is, ha formálisan senki nem hagyja el az egyházat. A tanulmányban bemutatott disszertáció a szakadás és a megbékélés témakörében megoldási kulcsokat adhat a vallási széthúzások kezelésében. Továbbá a jelen tanulmány a Hetednap Adventista Egyházban 1956–1975 között lezajlott három szakadás mintázatát hasonlítja össze egy történelmi egyház első világháború utáni két szakadásával, valamint nemzetközi szinten ismert és vizsgált szakadások általános jellemzőivel. A szakadások szociológiai, társadalmi, lélektani és vezetéstechnikai törvényszerűségeket követnek, annak ellenére, hogy a szellemi vezetők mindig megtalálták a teológiai, lelki indoklást.**

Kulcsszavak: egyházzakadás / pártállam / megbékélés / kiségyház / múltértelmezés

Jelen tanulmány az Evangélikus Hittudományi Egyetemen megvédett disszertációm¹ rövid kivonatát tartalmazza a téma indoklásának és relevanciájának bemutatásával. Ezen túl az értekezés kérdésfelvetéseiből egyet szeretne kiemelni, ami az egyházzakadások mintázatára és tanulságaira irányítja a figyelmet. A kutatás alapját képező esettanulmányt egy hazai kiségyház életében bekövetkező szakadás,² majd negyven évvel később megvalósuló megbékélés története szolgálta.

¹ A vallásos szervezeti kultúraváltás motivációi és vezetői kihívásai a Keresztény Advent Közösséghez tartozó tagok Hetednap Adventista Egyházhoz való csatlakozásának fényében címmel. A védés időpontja: 2024. január 12.

² A Hetednap Adventista Egyházat érintő és részletesebben kutatott 1975-ös szakadás előtt két kisebb törés is megrázta az egyházat, amelyekkel a tanulmány második része foglalkozik.

A disszertáció bemutatása

Előzmények

2015. április 23-án a Keresztény Advent Közösség (a továbbiakban Kerak)³ és a Hetednapos Adventista Egyház⁴ (továbbiakban HNA) hivatalban lévő vezetői aláírták a megbékélési dokumentumot *A tárgyalódelegációk átfogó rendezési javaslata* címmel, amelynek eredményeként több mint hétszáz fő döntött a csatlakozás mellett, ami egy ötezer főt számláló hazai kisegyház életében rendkívüli történelemnek számít úgy lelki, szociológiai, mint vezetéstudományi szempontból.

A nézeteltérések, konfliktusok, viták és szakadások állandó kísérőjelenségei a keresztény egyház történetének. A szakadások okainak nagy részét különböző kutatások feltárták,⁵ ugyanakkor kevés irodalma van a keresztény felekezeteken belüli megbékélés, egyesülés folyamatának. A Kerak tagsága mintegy 60%-ának⁶ integrálása önmagában is különlegességnek számít, miután a négy évtized alatt legalább nyolc nagy, nemzetközi mediációs segítséggel lefolytatott egyesülési kísérlet kudarcba fulladt. Negyven év alatt a Kerak – a HNA szemszögéből nézve – sajátos közösséget alakított ki, és szokásai, működési elvei, tanítási irányzatai egyre távolabb sodorták a HNA működési rendjétől és teológiájának fő áramlatától. A különbözőségek sajátos kultúrát alakítottak ki, ami külön identitást adott a kiszakadtaknak, és lelki gátat épített a visszatérés előtt. Bár szociológiai szempontból nézve semmi esély nem volt rá, 2011-től a tagok, a lelkészek nagy része, valamint a második generációhoz tartozó új vezetés is támogatni kezdett egy olyan folyamatot, amely lehetővé tette számukra a 2015. évi csatlakozást. Ez idő alatt a két egyház tárgyaló delegációja nyolc alkalommal találkozott egymással, ami elvezetett a csatlakozás elvi kérdéseitől a gyakorlati lépésekig.

A kutatás célja és jelentősége

A disszertáció célul tűzte ki a fenti esettanulmány alapján megvizsgálni az egyházon belüli szervezeti kultúráváltás sajátosságait, ennek motivációit és vezetői kihívásait a folyamat különböző szakaszaiban. Mivel a kereszténység története tele van szakadásokkal, a pozitív történetek elemzése és kutatása új szempontokat adhat az egyházvezetésnek a megbékélés munkálásában. A szakadás okainak feltárása és elemzése segítséget nyújthat a megbékéléshez vezető út megértésében. A csatlakozás alapmotívumainak feltárása olyan modellek felállításához vezethet, amelyek más keresztény közösségekben is segíthetik a megbékélést hasonló helyzetekben. Másodsorban a kutatás eredményei mérlegre tehetik a vállalati közegben született kultúráváltási modellek használhatóságát. A disszertáció kísérletet tett

³ A Keresztény Advent Közösség (Kerak) 1975-ben kiszakadt a Hetednapos Adventista Egyházból. Kezdetben „Egervári csoport” néven vált ismertté, majd a rendszerváltást követően önálló egyházként regisztráltatta magát.

⁴ Az egyháznak (2022 decemberében) világszerte mintegy 22,3 millió felnőtt, aktív, alámerítéssel megkeresztelt tagja van, akik 216 országban (950 nyelven) szervezett módon élnek hitéletüket. <https://adventista.hu/kik-az-adventistak/> (megtekintés: 2023. június 23.); vö. 2023 *Annual Statistical Report, New Series, Volume 5*. Seventh-day Adventist Church, Silver Spring, 2023. Web: <https://documents.adventistarchives.org/Statistics/ASR/ASR2023.pdf>. (Letöltés: 2023. június 23.)

⁵ A protestáns egyházakban történt szakadások okairól bővebben lásd BRUCE 1990.

⁶ 2015-ben, a csatlakozás előtti negyedévben 1516 tagot tartott nyilván a Kerak. A szervezet akkori főtítkárnak becslése szerint ez a szám legkevesebb 20%-ban nem gyakorló, csak papíron létező egyháztagokat takart. A Kerakból 742 aktív, gyakorló tag csatlakozott a Hetednapos Adventista Egyházhoz.

egy vallásos szervezeti kultúraváltási modell kialakítására. Harmadsorban a csatlakozást elindító motivációk kutatása segítheti a vezetést az integrációs folyamat irányításában, a sajátos vezetői feladatok meghatározásában. Az egyházi vezetéstudomány általában kevés hangsúlyt kap a teológiai oktatásban. A disszertáció szeretne segítséget adni egyházi vezetőknek a bizonyítékalapú vezetési elvek alkalmazásához megbékélési folyamatokban.

Mint minden kutatásban, itt is tetten érhető a szerző érdeklődése és érintettsége, ezért helyénvaló tisztázni a disszertáció témaválasztásának személyes indokait. A csatlakozás folyamatának átélője és akkori egyházi vezetőként⁷ alakítója voltam a tárgyalási delegáció tagjaként. Szerettem volna kipróbálni, mit jelent a valóságban a korábbi szerepkörből kilépve, önvizsgálattal, a torzító lencsék beazonosítása mellett a kutatói objektivitás szándékával, kritikai elemzéssel megvizsgálni, mi az, ami történt vagy történhetett volna.⁸ Másodsorban szerettem volna azt a jó hírt terjeszteni, hogy érdemes hinni a csodában, van megbékélés, a gyógyulás lehetséges (még akkor is, ha ez nem terjedt ki a két egyház egészére, ezért nem beszélhetünk egyesülésről, mindenkit érintő megbékéléstől). A csoda szót bátrabban használom, miután Helmut KOHL (2009) a német nemzet újraegyesítését, a berlini fal lebomlását csodának nevezte. Ha ő leírhatta szekuláris elemzésben, akkor keresztény közegben is helyénvaló lehet az elválasztó falak lebomlását hasonló módon látni.⁹ Negyven év elteltével, kölcsönösen okozott sebek után egy kiségyház átélte a csatlakozás, a megbékélés örömét, és elindult a gyógyulás útján. Harmadsorban szerettem volna emléket állítani a csatlakozás eseményének, azzal a szándékkal, hogy a HNA ne felejtse el a szakadás és a megbékélés tanulságait. Végül, de nem utolsósorban a megbékélést szerettem volna munkálni, mert a csatlakozási dokumentum aláírása a kutatás tanulságai szerint nem a folyamat vége, hanem csak a kezdete volt. A folyamat komplexitásának feltárása, a történetek különféle átélésének összegzése segíthet egymást megérteni, elfogadni különféle elvárások megfogalmazása helyett.

A jelent soha nem lehet megérteni a múlt nélkül, de aki erre vállalkozik, arra is számíthat, hogy akaratlanul is sebeket tép fel. Ezt a kockázatot azzal az alázattal vállalom, hogy aki végigolvassa a disszertációt és továbbgondolja a gyakorlati alkalmazás lehetőségeit, talán megéri a gyógyító szándékot. Fazakas Sándor a disszertációban többször idézett *Emlékezés és megbékélés* című művében hangsúlyozza, hogy a múlt feltárt összefüggéseibe való betekintés segíthet, hogy „a ma élő nemzedék lehetőleg profitáljon: több belátást, józanságot, felelősségtudatot nyerjen az előtte járók hibáiból tanulva.” (FAZAKAS 2004, 24. o.) A személyes motivációk összessége egybeesik a gyakorlati teológiai kutatás Bennett által megfogalmazott céljával. Szerinte a kutatás mögött mindig ott lehet egy vágy a jelenségek mélyebb megértésére, azzal a szándékkal, hogy a másként látás, amelyet a folyamat eredményez, felkeltse legalább a gyanút, hogy a dolgok nem folytatódhatnak úgy, ahogy addig. Meglátása szerint a gyakorlati teológiai kutatás változást szeretne hozni szakmai, személyi, közösségi, elméleti vagy gyakorlati síkon, vállalva azt a kockázatot, hogy az út végén részben vagy teljesen meglepő eredmények születnek (BENNETT et al. 2018, 8–9. o.). Ennek a célkitűzésnek a szellemében készült a disszertáció.

⁷ HNA Dunamelléki Egyházterület (püspökségnek megfelelő egyházszervezeti egység) elnöki tisztségében, 2008 és 2021 között, négy választási ciklusban.

⁸ A kutató korlátainak és torzító lencséinek beazonosítása részletesen a disszertáció II.2.4.1. fejezetében olvasható.

⁹ A disszertáció munkaanyagának egyik bírálója szerint az esettanulmány és a Kohl által feldolgozott történelmi példa között sok párhuzam fedezhető fel.

A kutatás módszertana

A kutatás módszertana a vonatkozó szakirodalom elemzését kombinálja a fókuszcsoportokra alapozott kvalitatív analízissel, csoportinterjúk alkalmazásával. A kvalitatív módszer lehetőséget biztosít a motivációk mélyelemzésére. A kutatás hat fókuszcsoportban (köztük a csatlakozók, a csatlakozást elutasítók és a fogadó egyház tagjainak és lelkészeinek képviselőivel) zajlott, amelynek során mintegy százötven oldalnyi átirat született. A módszer lehetőséget adott a különböző háttérű, egyházhoz csatlakozott személyek attitűdjé, illetve a csatlakozók és maradók gondolkozása közötti különbségek kutatására. A csatlakozók integrálása kultúraváltási folyamatként értelmezhető, amelynek fázisait próbálta beazonosítani a kutatás.

A múltértelmezés szubjektivitása

Véleményem szerint a szakadás történetének, körülményeinek, okainak megértése nélkül légyenes térben jelenne meg a vizsgált jelenség. A disszertációnak nem elsődleges célja a több mint negyven évvel ezelőtti események kutatása. Nem szeretném eldönteni azt a kérdést, ami miatt negyven évig nem sikerült kiegyezni: 1975-ben kinek volt igaza, melyik fél cselekedett helyesen. A teljes igazságot csak az ismeri, aki képes belelátni az átélők indítékaiba, látja az összes összefüggést, a szervezeti dimenzióin kívül tudomása van a rejtve maradó egyéni szálakról. Nem túlzás kijelenteni, hogy a teljes történelmi igazságot csak Isten ismeri. A helyzetet tovább nehezíti a kutató saját lencséje, amely sajátos módon ferdítheti az objektivitást. A történetírásnak ezt a korlátját Romsics így fogalmazta meg: „Több mint negyedszázados kutatói tapasztalat birtokában én ma úgy gondolom [...], hogy abszolút mértékben objektív történetírás elképzelhetetlen. Ilyen nem volt, nincs, és soha nem is lesz. [...] Ezért azt gondolom, hogy a történész akkor jár el helyesen, ha minél pontosabban közli olvasójával saját nézőpontját.” (ROMSICS 2002) A fenti érveléssel egyetértve a korábbi források és a fókuszcsoportokban megjelenő személyes reflexiók alapján a disszertációban megfogalmazásra kerülnek elemzések, lehetséges okozati összefüggések, amelyek a kutatás tárgyát jelentő időszak megértése szempontjából relevánsak lehetnek, de nem ambícióm kinyilatkoztatni a múlt értelmezésének csálhatatlan verzióját. A történelemértelmezés szubjektivitásának korlátja a csatlakozási folyamat vizsgálata során rávilágított egy fontos összefüggésre: nem kell tudni a teljes történelmi igazságot ahhoz, hogy szemben álló, különféle sérelmeket elszenvedett csoportok képesek legyenek megbocsátani egymásnak. Ugyanakkor érteni kell az előzményeket ahhoz, hogy a jelen történései értelmet nyerjenek.

Gyakorlati teológiai szempontok

Richard Osmer a gyakorlati teológiát sajátos gondolkodásmódként, kutatási és megoldási szempontrendszerként jeleníti meg. Az egyházi élet kritikus kihívásainál, nehezen megoldható jelenségeinél arra inti az egyházi vezetőket és lelkészeket, hogy ne a megoldási szakasszal kezdjék a beavatkozást. Szerinte a gyakorlati teológia keretrendszerében négy lépést kell alkalmazni, amit a disszertáció felépítése is követ. Az *empirikus-leíró szakaszban* adatgyűjtés és kutatás folyik, amelynek célja mintázatok és kontextust keresni annak érdekében, hogy megértsük, mi történt. A disszertáció első há-

rom fejezete ezt a célt teljesíti. A második, *interpretációs szakaszban* létező elméleteket hív segítségül, hogy megértsük, mindez miért történt. A disszertáció negyedik fejezete létező elméletek keretrendszeréből kiindulva, a kutatási következtetésekre építve, a következő részekben egy új elméleti modell javaslatáig jut el. A harmadik, *normatív szakaszban* bibliai modell segítségével arra keresi a választ, hogy minek kellene történnie. A teológiai reflexiókkal foglalkozó fejezet erre próbál egy lehetséges választ adni. A negyedik, *gyakorlati javaslatok szakaszában* a „hogyan válaszoljunk?” jelenti a fő kérdést, amelynek nyomán stratégiák születhetnek az adott vagy jövőbeli jelenségek megoldására vagy megelőzésére (OSMER 2008, 4. o.). Osmer lépéseinél különféle diszciplínák módszereit és eszköztárát lehet és szükséges használni, de ettől még a gyakorlati teológiai gondolkodás keretrendszerében marad a disszertáció mindegyik fejezete.

Virtuális szakadások, mai relevancia

Annak ellenére, hogy voltak más egyházegyesítési kísérletek és történések is, ezek lefolyásáról, hatásáról és hosszú távú következményeiről kiterjedt kutatási elemzések nem ismertek. Több példa is felsorolható az európai kultúrkörnyezetből,¹⁰ amelyek bizonyos szempontból csatlakozási történésnek tekinthetők, de a korábbi különválásuk nem hasonlítható össze a kutatás esettanulmányában szereplő szakadással, ezért a csatlakozási folyamatok között sem lehet szoros párhuzamot vonni. Ezekhez képest a kutatott esettanulmány a szakadásnak és a megbékélésnek azt a dimenzióját szemlélteti, amikor a szakadás szereplőinek kell megbékélni és ezt követően együtt megélni közösségi szinten a hitüket, ami gyakori példaként is szolgálhat az egyházak széthúzó irányzatai és csoportjai között fennálló ellentétek rendezésére.

Egyházi, szervezeti szakadások nem történnek mindennap, de „virtuális” szétदारoltság jelen van a legtöbb egyház életében. Virtuálisnak nevezem azért, mert a szervezet keretein belül maradó szakadás nem tűnik valósnak, csak látszólagosnak, lappangónak. Pont ebben rejlik a veszélye, mert általában a vezetés ebben a szakaszban nem fordít annyi figyelmet rá, amennyit kellene. Konfliktusok mindig voltak és lesznek egy közösség életében, amelyek idővel – segítséggel vagy anélkül – megoldódhatnak, a virtuális szakadások viszont nem. Ha a konfliktusokból szemben álló szekértáborok lesznek, a küldetés, hitvallás, teológiai látás, etikai kérdések értelmezésében kibékíthetetlen ellentétek jönnek létre, liberális-konzervatív irányzatok közötti frontok keletkeznek, az egyházat alkotó különböző csoportok polarizálódnak egyes vezetők vagy potenciális vezetők közreműködésével (hatalmi harc), a szakadás valóssá válik, akkor is, ha formálisan senki nem hagyja el az egyházat. Számolni kell azzal, hogy a társadalmi ellentétek ugyanúgy begyűrűznek az egyházba, mint korábban bármikor a történelem során. Az egység belső kihívásai nem lettek ritkábbak. Minden vallási közösségben megtalálhatók az anarchisták, akik önmagukon kívül nem ismernek el semmilyen vezetést; a szervezettelenségek, akik szerint az intézményi egyház nem alkalmas keret a kereszténység megéléséhez, sokkal inkább individuális szinten, mindenki a maga módján tegye meg, hisz a vallás magánügy; az élőszködők, akiknek az egyház csak megélhetési platform; a nyereszkeskedők, akik hasznot akarnak húzni az elégedetlen tagságból; a hitvitázók, akik antagonista személyiséggel itt élik ki „mindenellenességüket”; az eltérő egyházi irányzatok aktivistái, akiknek messianisztikus küldetéstudatuk van az ál-

¹⁰ A disszertáció négy konkrét nemzetközi példát nevesít a történelmi egyházak életéből.

taluk üdvösnek vélt ideológiára megtéríteni az egyházukat; a hatalmi harcok megszállottjai, akik számára ideális terep egy hit- és bizalomalapú közösség; erkölcsi, anyagi, vezetési és generációs válság áldozatai és okozói; a szélsőségesek. A sor a végtelenségig folytatható, mert a δὴ ἀβολος, a megrögzött „szétdobáló” kreativitása határtalan. Ennek következtében az egyház, ha nem jól kezeli ezeket az erőket, nem tudja a küldetését teljesíteni, mert minden erejét lekötik a belső ellentétek.

Nem lenne igazságos, ha az egyház egységének kihívásait csak az elkötelezettség nélküli vagy éppen a megszállott tagok jelenlétével magyaráznánk. Wolfgang Huber már az ezredforduló környékén kifejtette, hogy az egyház maga is válságban van, ami a fenti szereplők számára „felkérést jelent a táncra”. Szerinte az egyházakat hasonló mértékben érintették a társadalomban végbement változások, mint más társadalmi intézményeket; az 1989 körüli évek olyan átalakulást hoztak, amilyenre a második világháború óta nem volt példa Európában (HUBER 2002, 25–33. o.). A változások között említi a pluralizálódást, amiben értékpreferenciák váltották fel az egységes keresztény értékrendet; az értékváltást (az emberek nem az egyháztól várnak választ hitbéli kérdéseikre); az individualizálódást (patchworkidentitás); a szekularizációt (távolságtartó egyháztagság); az intézmények iránti bizalmatlanságot („a vallás virul, a templomok üresek”); a társadalomtól való elszigetelődést. A változások hátterén hét válságot azonosít be, amelyek az egyházat kihívás elé állítják: a tagság krízise, finansiális krízis, munkatársi krízis, az egység krízise, a szervezet krízise, az egyházi krízismenedzselés krízise és orientációs krízis (uo. 200–237. o.). A belső válság a konfliktusok, virtuális és szervezeti szakadások legjobb táptalaja. A belső konfliktusokat és virtuális szakadásokat a bennünket körülvevő polarizált világ mintázatának hátterén az idő kevésbé oldja meg, nem várható, hogy spontán folyamatként egyszer csak véget érnek, amelyben a vezetők nézőként vesznek részt. A mindenkori vezetés feladata a megbékélés, a belső egység elősegítése, a békesség kultúrájának megteremtése. Ehhez az erőfeszítéshez adhat új szempontokat az 2015. évi csatlakozási esettanulmány kutatása.

Az egyházzsakadások mintázata a kommunizmus idején

A disszertáció általános bemutatása után az esettanulmány alapján szeretném megvizsgálni az egyházzsakadások okait, törvényszerűségeit, fellelhető mintázatait.

A pártállam szerepe a kisegyházak életében

A pártállami egyházpolitika több szinten is akadályozta az egyházak rendeltetésszerű működését. A vallásos életet ideológiai szinten támadta a Kommunista Párt Központi Bizottságának agitációs osztálya; a Belügyminisztérium megszervezte az egyházi ügyekkel foglalkozó osztályát, az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH), a kisegyházakat pedig a Szabadegyházak Tanácsa (SZET) által ellenőrizte, amely széles jogköröket kapott, mint például a lelkeszi igazolványok kiadása, belső választások befolyásolása, egyházi körlevelek cenzúrázása, kiadványok engedélyeztetése és így tovább (RAJKI 2003, 46–52. o.). 1952-ig inkább a nagy egyházak rombolásával foglalkoztak, amibe a protestánsokat is próbálták bevonni. Felső szinten garantálták a felekezetek működését, de helyi szinten gátolták. A pártállam a „szocializmus képére formálódás útjára terelte az egyházakat” (KÖBEL 2008, 137. o.), és a „törvényes” működésük garantálásáért cserébe politikai lojalitást követelt azok

vezetőitől. Az 1956-os forradalom megbukott, és új korszak kezdődött a kommunista vezetésben. Kádár irányításával elkezdődött a puha diktatúra, amely fokozatosan „szelídült”, okulva a Rákosi-korszak kudarcaiból. Nyílt támadás helyett a beépített ügynökök, a befolyásolás színpalack mögötti eszközeit használta (RAJKI 2012, 114–130. o.). A békés működést a külső körülmények enyhülése és az egyházvezetők fokozott együttműködési készsége eredményezte. Az ÁEH csak az általa jóváhagyott, államhoz lojális lelkészeket engedte „megválasztani” vezetői tisztségre. Az ellenőrzésről, az egyház „államosításáról” a hatalom nem mondott le. Az állam jogbizonytalanságot teremtett azzal is, hogy nem volt egységes vallásügyi törvény. A külső nyomás, az egyházak négy fal közé szorítása, a vezetők beszerzése feszültséget okozott a tagságban, ami elégedetlenségben, a vezetők elleni lázadásban és sokszor szakadásban nyilvánult meg.

A tanulmány a Hetednapi Adventista Egyházban 1956–1975 között lejajlott három szakadás mintázatát hasonlítja össze egy történelmi egyház első világháború utáni két szakadásával, valamint nemzetközi szinten ismert és vizsgált szakadások általános jellemzőivel. Mintázatot keresni egyházszakadásokban nem egyszerű feladat, mivel azok drámai megnyilvánulásai elfedik a felszín alatti, látens okokat. A felszínen lévő, jól kommunikált ügyek általában keveset árulnak el a rejtett ellentétekről. A különböző példák összevetésével, az összehasonlító elemzés módszerével lehetőség nyílik a színpalack mögötti valós problémákat, a szakadást kiváltó okokat felszínre hozni.

A választott kisegyházi esettanulmány nem volt elszigetelt történet a pártállami időszakban. „Az állami ösztönzésre történő centralizáció eredményeként a tagegyházakban egyes csoportok szembe kerültek egymással, és a hatalmi harc lehetővé tette a felekezetek és a SZET vezetése számára az állítólagos »reakciók« periferiára szorítását. Több esetben szakadás jött létre...” (RAJKI–SZIGETI 2012, 291. o.) A SZET vezetése sérelmezte, hogy egyes állami szervek szimpátiával nézték a szakadár mozgalmak egyházakat bomlasztó tevékenységét. Megalapozottnak látszik az a vélekedés, hogy az egyházakon belüli szakadások az „oszd meg és uralkodj” elv szerint provokált, sugallt és/vagy elnézett jelenségek voltak. „A H. N. Adventista Egyház belső válságával kapcsolatosan megállapítja egy belső hivatali feljegyzés, hogy a »szakadók« bátorságához hozzájárulnak az állami és pártkapcsolataik, mert egyes helyeken az állami és belügyi szervek az egyházon belüli feszültség fenntartására törekedtek.” (MOL XIX-A-21-b-46/1976.402. doboz. In: RAJKI–SZIGETI 2012, 309. o.) Köbel szerint ennek a megosztó politikának több módszere is volt: az egyházakkal kötött egyedi „egyezmények”, egyházi személyek lejáratása, egyházi fegyvelmezés és áthelyezések kikényszerítése, ügynöki munka és bomlasztás. A bomlasztás meghatározását a BM Rendőrtiszti Akadémia Politikai Tanszékének tanulmányából idézi, ami érthetővé teszi, milyen mértékben volt a rendszer érdekelt a szakadások kiprovokálásában: „Bomlasztás alatt [...] olyan operatív folyamatot értünk, amelynek során [...] felderítjük, felkutatjuk a kategórián belüli ellentéteket (elvi, személyi, anyagi pozíciókat stb.), vagy ilyeneket mesterséges úton teremtünk annak érdekében, hogy a kategória erejét lekössük és gyengítsük belső harccal és viszályal, hogy az ellentétes csoportok felszínre kerüljenek és lelepleződjenek, a reakciós elemek pozícióikból kiszoruljanak, a haladó erők előtérbe kerüljenek és végül [...] a hívek kiábránduljanak.” (KÖBEL 2005, 29., 99–101. o.)

Összegzésként elmondható, hogy a kommunizmus egyházellenes tevékenysége alapozta meg az elégedetlenséget, illetve módszereinek változása teremtette meg a tiltakozás lehetőségét az „oszd meg és uralkodj” elv alapján. Mindezekből adódik az a hipotézis, hogy a pártállam időszakában bekövetkezett egyházszakadások primer oka a politikai rendszer volt.

Három szakadás mintázata egy kiségyház életében

A fenti hipotézis igazolására vizsgáltuk meg a HNA életében bekövetkező három szakadás mintázatát Rajki kutatásait felhasználva (RAJKI 2003): 1953–1956: Buday-féle mozgalom; 1965–1966: Négyesi-féle szakadás; 1975–1976: Egervári-szakadás. A mintázatban olyan jellemzők szerepelnek, amelyek a háromból legalább két esetben megfigyelhetők.

Külső okok

Mindhárom esetben egyértelműen kimutatható a kommunista diktatúra egyházellenessége, amely korlátozta az egyház szabad működését, és a tagság többsége által nem kívánatos „együttműködést” kényszerített rá a fentiekben leírtak szerint.

Hatalmi harc

Mindhárom esetben az országos vezetőválasztás összefüggésében jelentkezett a protestálás személyi ellentétek hátterén. Az első két esetben az elmaradt, meg nem tartott választások okoztak elégedetlenséget. Budainál 1952-ben, Négyesinél 1962-ben lett volna esedékes a tisztújítás. Ennek elmaradása elvette azt a reményt, hogy egy vezetőcsere megoldja a gondokat. Egerváriék estében néhány hónappal a választások előtt robbant ki a protestálás. Mindhárom esetben követelték a regnáló országos elnök lemondását, amit személyeskedő, etikai kérdésekkel indokoltak (életmód, családtagok előnyhöz juttatása, erkölcsi normák megsértése, viselkedés). Az első és a harmadik esetben megfigyelhető az egyházterületi elnök (regionális vezető) belső „ellenzéki” szerepvállalása.

Belső elégedetlenség

A vezetők személye ellen megfogalmazott vádak valójában csak jelképezték a felszín alatti mélyebb elégedetlenséget. A háttérben kimutatható a konzervatív-liberális kegyességi irányzatok közötti ellentét. A belső reformáció iránti igény kifejezése tette elfogadhatóvá a fellépést, ami minden esetben megadta a szükséges lelki háttérrel. Budai esetében a lazaság, világiasság, a misszió beszűkülése került a fókuszpontba, a bűnbak szerepét a vezetők mellett a teljes lelkészi kar viselte, mint akik méltatlanok lettek a szolgálatra. A protestálók a hűség maradványaként értelmezték önmagukat. Négyesinél a centralizáció volt a gyújtópont. Az egyházterületek megszűntek, a regionális helyett országos vezetésű lett az egyház, laikusok kiszorultak a vezető testületekből; alkalmazotti leépítések, ingatlanok elvesztése, pénzügyi és erkölcsi visszaélések jelentették a könnyen megjeleníthető célpontokat. Miközben a vezetői hatáskörök bővültek, a gyülekezeti autonómia beszűkülte. Egervárinál a vezetők hibái mellett az egyház ökumenikus kapcsolatai, az állam kiszolgálása került az elégedetlenség célkeresztjébe. Lelkiségi kérdésekkel is találkozunk, amelyekben úgy jelent meg az új alternatíva, mint az eredeti adventista tanítások letéteményese. Mindhárom esetben csak egy markáns téma került a zászlóra: Budainál a reformáció, Négyesinél az új választások, Egervárinál az ökumené. A belső okok mindhárom esetben látható közös nevezője: a tagság általános elégedetlensége, a belső feszültségek, a kegyességi hiányosságok, a vezetői visszaélések.

A tiltakozások kirobbanása

A tiltakozások kirobbanása is mintázatot követ. A folyamatnak mindig volt lelki előzménye is. Az első és harmadik esetben kimutatható a későbbi protestálók által szervezett imaórák tiltakozásban betöl-

tött szerepe. Mindhárom esetben volt egy hangadó, aki felvállalta a tiltakozás képviselőjét, és konkrét lépéseket tett. Formálisan az első esetben személyes delegáció indította el a folyamatot, míg a másik kettőben levél, írásos beadvány. Az első esetben egy sértett lelkész, a harmadik történetben egy unióelnökségre esélyes lelkész a szerző. Később összefoglaló dokumentum született, Négyesiéknél *Panaszaink*, Egervárinál *Kéréseink* címmel. Az egyházvezetés fogadta a delegációt, az utóbbi két esetben húzta az időt, végül elutasította a kéréseket. Mindhárom esetben a vezetés szankciókat alkalmazott: helyezések, elbocsátások, hűségnyilatkozat aláíratása által. A következő lépés volt mindhárom esetben a tiltakozások kiterjesztése a gyülekezetek szintjére, szervezett kampány formájában, az elégedetlen tagság összefogása. A lázadó gyülekezetekben mindhárom esetben túlkapások formájában jelentkezett az ellenállás. Budaiéknál reformációs bizottságok alakultak mint árnyékszervezetek, az általuk liberálisnak minősített tagok kizárásával; Négyesiéknél nem engedték szószékre azokat a lelkészeket, akik az ÁEH-tól kapott lelkészi igazolvánnyal rendelkeztek; országos presbiteri értekezletet hívtak össze, amelyen a hatóságoknak kellett közbelépni az eseményre érkező, túsul ejtett egyházvezetés kiszabadítására. Egerváriéknál gyülekezeti rendbontások, istentiszteletek megzavarása, lelkészi vezetés nélküli testvéri órák (közgyűlés) összehívása, teremfoglalás volt jellemző. A gyülekezetek protestáló leveleket küldtek, amelyek megfogalmazása az utóbbi két esetben azonos szerzőre vall. A lázadó gyülekezetekkel szemben is fellépett az egyházvezetés. Mindhárom esetben legkevesebb két gyülekezetet feloszlattott, amelyekből kettő kétszer is szerepelt a három szakadási történetben (Sashalom és Budapest-Terézváros). Az újjászervezett gyülekezetbe a feloszlattal kizárt tagokat nem engedték be, Négyesiéknél zárcserével, az 1975-ös eseményeknél pedig levél általi felszólítással és kapuőrrel.

Külső segítség

A vezetőket személyes kapcsolatok is kötötték a hatóságokhoz. Első esetben a vezetésnek jó kapcsolata volt az ÁEH-val, második esetben a rendőrséggel, harmadik esetben a Belügyminisztériummal bővül a kör. Két esetben az egyházvezetés kezdeményezte a hatóságok beavatkozását. Az ÁEH mindhárom esetben támogatta a tiltakozókat, de közvetlenül nem avatkozott be. A SZET két utóbbi esetben szintén támogatta a tiltakozó vezetőket a háttérből, de nyíltan később a hivatalos egyház vezetése mellé állt. A hatóság a második esetben rendőri fellépéssel, a harmadikban hatósági zaklatások formájában avatkozott be. Mindhárom esetben reakciónak vagy rendszerellenesnek tartották a tiltakozást. Mindhárom esetben a tiltakozók is kérték a világi szervek közbelépését. Az első esetben a minisztériumnál panaszolták be a vezetést a gyülekezetek feloszlata miatt; a második esetben az ÁEH-nál kérték az Egyháztanács (ET) feloszlátását és a választások kiírását; a harmadik esetben a budapesti egyházügyi titkárnál tettek panaszt a gyülekezetek feloszlata miatt, kérték az ÁEH-t, hogy vegye tudomásul a különállásukat, később Kádár Jánoshoz fordultak a hatósági eljárások miatt (az engedély nélküli építkezések szankcionálásánál, amit hatósági zaklatásként értelmeztek). Két utóbbi esetben a protestálók kérték különállásuk legalizálását.

A világszéles egyházvezetés szerepe

A háromból két esetben a divízió (a világszéles egyházszervezet vezetésének európai fiókszervezete) kezdetben támogatta a tiltakozókat, nem bíztak a megválasztott vezetőkben, külön tárgyaltak az elbocsátott lelkészekkel. A generálkonferencia (az egyház világszervezetének vezető testülete) az elsőnél nem avatkozott bele az események alakulásába, a másik két esetben vizsgálódás után elhatárolódott a tiltakozóktól.

A szakadások következményei

Mindhárom esetben jelentős számú tagot veszített az egyház (400, 100, 1200 fő), a tagság összlétszáma a szakadások előtti 6810 felnőtt taghoz képest jelentősen csökkent (1956: 6640 fő; 1972: 5485 fő; 1986: 3573 fő); lelkészeket bocsátottak el, mások önként kiléptek. A mérsékelt ellenzék az első eset után az egyházban maradt, a második után csendes tiltakozásba kezdett, a harmadik után folytatta a hatalmi harcot. Az elszakadtak az első esetben kettéváltak, majd felmorzsolódtak, a második esetben visszatértek, majd a következő tiltakozásnál ismét kiléptek, a harmadik hosszabb idő után belső szakadások fázisába lépett. Az egyháztagságot és a vezetést mindhárom esetben konkrét intézkedésekre motiválta a szakadás. Az első esetben reformációs lépésekről döntöttek, a második esetben megszervezték az egyházterületeket, és az ellenzéki laikusokat bevették a testületekbe, a harmadik után tizenöt évvel kilépett a SZET-ből, rendezte kapcsolatát a világszéles vezetéssel, megszervezte a missziós intézményeit.

A mintázat alapos vizsgálatából az derül ki, hogy a külső körülmények, a politikai rendszer nem az egyetlen faktor a szakadás létrejöttében. Ugyanakkor az is logikus következtetésnek tűnhet, hogy minden egyéb ok az elsőből fakad. A hatalmi harcot kívülről gerjesztették, különösen azzal, hogy beavatkoztak az egyház belügyeibe, meghatározva a választható személyek listáját. A belső, tagsági elégedetlenség oka szintén kívül keresendő, mivel olyan személyeket segített vezető pozícióba a hatalom, akik lojálisak voltak a politikai rendszerhez, és kevésbé foglalkoztak a lelki vezetéssel. A protestálók fegyvermezését az egyházi vezetés a hatóságok segítségével hajtotta végre, ami szintén erősíti a hipotézist, amely szerint a kisegyházi szakadások okainak forrása egyértelműen a politikai rendszer volt. A HNA három szakadási történetének mintázata erre enged következtetni.

Nemzetközi szintéren vizsgált szakadási mintázatok

Érdeemes újra feltenni a kérdést, hogy a fentiekben azonosított mintázat a felekezetre és a magyar politikai környezetre jellemző, vagy követi a szakadások szociológiai és lélektani törvényszerűségeit. Valószínűleg kevés olyan egyház van, amelyik ne tapasztalt volna meg valamilyen szintű szakadást. Egy mindent átfogó összegzés messze túlmutatna a jelen tanulmány keretein, de szűrőpróbamódszerrel két másik összegző elemzéssel hasonlítjuk össze a fentiekben talált mintázatot. Az elsőt a nemzetközi, a másodikat a magyar szakirodalomból vesszük. LEWIS és LEWIS (2009) a nemzetközi szintéren ismert nagyobb egyházaknál (iszlám, buddhista, japán kizsakadt mozgalmak, valamint nyugati evangélium keresztény egyházak) tapasztalt szakadások mintázataiból, SZÁSZ Lajos (2020) az egyik magyar történelmi egyházban bekövetkezett két szakadás tanulságaiból von le következtetéseket.

FINKE és SCHEITLÉ (2009) továbbviszi Niebuhr következtetéseit, aki elsőként (1929) foglalkozott szakadással (NIEBUHR 2005). Niebuhr szerint a szekták mindig a „tömegek” vallásos igényeinek kielégítése miatt szakadnak ki a gazdaszervezetből. Egyfajta osztályharcként látja a jelenséget. A szociológiai tényezőket nem lehet vitatni, de a következő évtizedek kutatásai számos más tényezőt is feltártak, amelyek a szakadások indítékai lehetnek. Házassági konfliktusoknál nem a kirobbanó veszekedés a válás oka, az csak a tünet. Az igazi okok nem látványosak, nincsenek szem előtt. Ugyanúgy a vallási válásoknál is vannak belső és külső láthatatlan okok, amelyek meghatározzák a vallási cso-

portok szakadásra való fogékonyságát. Finke és Scheitle, beépítve a későbbi kutatásokat, több tényezőt is beazonosít, túlmutatva Niebuhr elméletén, amelyeket az alábbiak szerint lehetne összegezni.

„Alacsony ár” – külső körülmények

Szakadások, kiválások akkor keletkeznek, amikor erre lehetőség van, adottak a körülmények, amikor a külső szankciók elviselhetők, a döntés „költségei” megfizethetők. Minél nagyobb árat kell fizetni érte, annál kisebb a kiválások esélye. Az állami szankciók mérete tehát befolyásolja a szakadás előfordulási gyakoriságát.

Megnyíló rés – belső irányzatok

Minden vallási közösségben van feszültség a tagsági rétegek különböző igényei között; általában van egy elfogadóbb és egy kizárólagosságot kérő irányzat. A ki nem elégített igények vallási réseket eredményeznek, amelyek utat készítenek egy sikeres kiválás számára.

Laza háló – hatalmi csomópontok dinamikája

Egyetlen vallási közösség sem egységes szervezeti tömb. Különböző heterogén egyének, csoportok és „belső felekezetek” összessége, amelyeket szociális kötelek hálózata tart össze. Az egységes szervezet érzetét adó háló látható csomópontjain találjuk az egyes gyülekezeteket, a teológiai szemináriumot, a lelkészeket, a tagokat és a központi vezetőket. Minden ilyen csomó a hálón erőforrás-cserepont a szereplők között (PFEFFER–SALANCIK 2003). Számos erőforrás megfogható, mint amilyen a pénz, ingatlanok, kegyességi anyagok, liturgikus kellékek. Egyéb erőforrásfajták láthatatlanok, de ugyanolyan fontosak, mint például a legitimitáció, a tekintély és ehhez hasonlók. Egyes csomópontokon nem egyformán áramlik az erőforrás a felek között, hanem egyik fél jobban függ a másiktól, mint fordítva. Amikor a háló egyes szereplői függeni kezdenek a háló más szereplőitől, a hatalmi erőter megbillen, és az utóbbiak kezdenek hatalmat gyakorolni az előbbieik felett (EMERSON 1962, 31. o.). Minél feszesebb a háló, annál dominánsabb a központi vezetés, annál magasabban centralizált az egész szervezet. Függés vagy kiszolgáltatottság alakul ki. Egy lazább hálón a gyülekezeteknek nagyobb az autonómiája, a laikus tagoknak hangsúlyosabb a szerepe, szélesebb a támogató rendszer. Minél feszesebb a háló, annál több eszköz van a panaszok kezelésének késleltetésére, kevesebb szakadás lesz. Minél lazább a háló, és minél inkább a gyülekezetek vagy a lelkészek kezében van a döntés, annál nagyobb a szakadás esélye.

Identitási deficit – a „páratlanság”

Minél inkább fenntartja a jogot egy közösség, hogy kizárólagos igazsággal, prófétával, történelmi hagyományokkal és egyházi hivatallal rendelkezik, annál kisebb a szakadás esélye. Ezek közül a legfontosabb a történelme és a tradíciói. Ebből a szempontból akkor történhet szakadás, ha a hangadók bemutatják, hogy az egyház eltávolodott a kezdeti tanításaitól, és hűtlen lett történelmi örökségéhez. Mivel megváltoztatni nem tudják, ki kell válni, hogy ezt meg tudják élni. Minél nagyobb egy közösség páratlansága (egyedisége), annál kisebb a szakadás esélye, illetve minél inkább kimutatható, hogy a páratlansága elveszett, annál könnyebben kirobbantható a kiválás.

Karizmatikus vezetők

Szakadás mindig ott keletkezik, ahol van karizmatikus lelki vezető, aki képes biztosítani az erőforrásokat (legitimitás, tekintély, tanítások, ideológiai alap). A karizmatikus vezetők fellépése a kutatások szerint szorosan összefügg a teológiai szakértelmükkel. A professzionalitás megváltoztatja a lelkészek lojalitásának mértékét (DIMAGGIO–POWELL 1983). Minél inkább függ a lelkész képzése, állása az egyháztól, annál kevésbé érdekelt a kiválásban, inkább belső reformációra hív.

Szakadási mintázat egy protestáns történelmi egyházban

Szász Lajos a trianoni döntés utáni helyzetet vizsgálja a református egyházban (2020, 97–115. o.). A politikai határok változása feldarabolta az egyházat, aminek hatására korábbi lelki-szellemi törésvonalak kerültek felszínre, amelyek kisebb-nagyobb egyházszakadást eredményeztek. A szerző az Amerikai Magyar Református Egyházban 1921-ben és a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 1928-ban végbement szakadást mutatja be, és keresi a két történet mintázatát. Az okok között kiemeli a legitimációs válságot a hatalmi vákuum miatt; karizmatikus vezetők jelenlétét, akik az adott keretek között nem tudták minden ambíciójukat kielégíteni; a hangadók személyes sérelme is kimutatható, mégis sikerült inkább teológiai köntösbe öltöztetniük a mozgalmat; háttérbe szorított teológiai felfogás jelentette a szakadás szellemi alapját; a helyi politikai vezetés szerepe hangsúlyos; végül a függetlenedési vágy feleledése is szerepet játszott, egyik esetben a helyi kultúra, a másik példánál a vezető személyes karizmája hatására.

Következtetés

Ha összegezzük a három elemzést, amelyek időben és kultúrában eltérő szakadások mintázatát dolgozzák fel, az látszik, hogy a sarokpontok azonosak (lásd az alábbi táblázatot).

Szakadási mintázatok összehasonlítása

Jellemzők	Lewis–Lewis	Szász	HNA szakadások
Külső ok	Külső körülmények	Külső politikai környezet	Politikai környezet
Belső ok: elégedetlenség, eltérő irányzatok	Belső rés (ki nem elégített szükségletek)	Különböző teológiai irányzatok	Belső elégedetlenség
Hatalom	Hatalmi erőter megbillen	Legitimációs krízis	Hatalmi játszmák
Identitás	Identitási deficit	Függetlenedési vágy	Identitáskrízis (pl. ökumenikus kérdés)
Karizmatikus vezető	Karizmatikus vezető	Karizmatikus vezető(k)	Karizmatikus vezetők
Sérelmek		Vezetők személyes sérelmei	Vezetők személyes sérelmei

A Hetednapi Adventista Egyházban történt három nagyobb szakadás nem tekinthető sem adventista, sem specifikusan magyar, sem az önkényuralmi rendszer által kikényszerített jelenségnek. A sza-

adások szociológiai, társadalmi, lélektani és vezetéstechnikai törvényszerűségeket követnek, annak ellenére, hogy a szellemi vezetők mindig megtalálták a teológiai, lelki indokokat. Szakadás akkor következik be, amikor a felsorolt okok többsége összeáll, és robbanó elegyet képez. Az egyház egységének őrzése vezetői feladat, és annak feladása nem hárítható külső tényezőkre, amelyekkel szemben az egyházvezetés tehetetlen szemlélő csupán. Különös figyelmet érdemes szentelni az egyháztagság különböző rétegeinek eltérő lelkiismereti igényeire, a különböző teológiai irányzatok jelenlétére. Az egység megteremtése vagy megőrzése nem érhető el hatalmi vagy fegyelmi eszközökkel, sem uniformizálással. A sokszínűség, az eltérő irányzatok párbeszéde kulcsfontosságú lehet az egyház belső identitásának megtartása mellett. A hatalmi erőter változását a vezetésnek fel kell ismernie. A különböző szinteken lévő vezetők vagy aspiránsok személyes sérelmeinek kezelése viszont lelkipáter feladat, amelyet nem érdemes megspórolni. A lelki ajándékok felismerése és az annak megfelelő feladatok kiosztása a potenciális vezetők gyakorlóterepe lehet, ami kizorítás helyett integratív hatású, fékezve a kiválások előfordulását.

Schisms in the Church

Patterns and Lessons

- **Conflicts have always existed and will continue to exist within religious communities. These conflicts may resolve over time, either with or without assistance; however, virtual schisms do not. When conflicts result in opposing factions, creating irreconcilable differences in the interpretation of mission, creed, theological vision, and ethical questions, frontlines are established between liberal and conservative directions, the schism becomes real, even if no one leaves the church formally. The dissertation on the topic of schism and reconciliation presented in this study provides key solutions in managing religious divisions. Furthermore, this study compares the patterns of three schisms that occurred in the Seventh-day Adventist Church between 1956 and 1975 with two schisms in a historical church after World War I, as well as with the general characteristics of internationally known and studied schisms. The schisms follow sociological, social, psychological, and leadership-related laws, even though spiritual leaders find theological and spiritual justification in each case.**

Keywords: church schism / state party / reconciliation / free church / retrospective interpretation

Hivatkozott művek

- BENNETT, Zoë et al. 2018. *Invitation to Research in Practical Theology*. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9781351068246>
- BRUCE, Steve 1990. *A House Divided: Protestantism, Schism, and Secularization*. Routledge, London.
- DIMAGGIO, Paul J. – POWELL, Walter W. 1983. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, 48. évf. 2. sz. 147–160. o. <https://doi.org/10.2307/2095101>

- EMERSON, Richard M. 1962. Power-Dependence Relations. *American Sociological Review*, 27. évf 1. sz. 31–41. o. <https://doi.org/10.2307/2089716>
- FAZAKAS Sándor 2004. *Emlékezés és megbékélés*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- FINKE, Roger – SCHEITL, Christopher 2009. Understanding schisms: theoretical explanations for their origins. In: James R. Lewis – Sarah M. Lewis (szerk.): *Sacred Schisms. How Religions Divide*. Cambridge University Press, Cambridge – New York. 11–34. o. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581038.002>
- HUBER, Wolfgang 2002. *Az egyház korszakváltás idején. társadalmi átalakulás és az egyház megújulása*. Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest.
- KOHL, Helmut 2009. *Vom Mauerfall zur Wiedervereinigung. Meine Erinnerungen*. Knauer, München.
- KÖBEL Szilvia 2005. „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- KÖBEL Szilvia (szerk.) 2008. *Egyházak és tolerancia Magyarországon. Tudományos konferencia az 1947. évi XXXIII. törvény megszületésének 60. évfordulója alkalmából*. Oktatási és Kulturális Minisztérium Egyházi Kapcsolatok Titkársága, Budapest.
- LEWIS, James R. – LEWIS, Sarah M. (szerk.) 2009. *Sacred Schisms. How Religions Divide*. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- NIEBUHR, Richard 2005. *The social sources of denominationalism*. [Reprint.] Kessinger Publishing, Whitefish.
- OSMER, Richard R. 2008. *Practical Theology. An Introduction*. William B. Eerdmans, Grand Rapids.
- PFEFFER, Jeffrey – SALANCIK, Gerald 2003. *The External Control of Organizations. A Resource Dependence Perspective*. Stanford Business Classics, Stanford.
- RAJKI Zoltán 2003. *A H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon*. Advent Kiadó, Budapest. (Societas et ecclesia.)
- RAJKI Zoltán – SZIGETI Jenő 2012. *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ROMSICS Ignác 2002. A történetíró dilemmája: megismerjük vagy csináljuk-e a történelmet? *Mindentudás Egyeteme*, október 7. <https://mindentudas.hu/eloadasok/tudomanyterulet/bolcseszettudomany/138-tortenelemtudomanyok/6059-a-toertenetiro-dilemmaja-megismerjuek-vagy-csinaljuk-e-a-toertelnet.html>. (Megtekintés: 2022. október 4.)
- SZÁSZ Lajos 2020. Trianon árnyékában. Egyházzakadások a Magyar Református Egyházban. *Teológiai Fórum*, XIV. évf. 2. sz. 96–115. o.